

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1948

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α. Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΟΡΤΣΙΛ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΘΕΜΑΤΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΥΤΟΠΙΑ

(ΙΧ. ΠΕΡΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ)

Παραπλανηθήκαμε τόσες φορές συνταξιδεύοντας με τις άθωότητες των όνειρων, που πρέπει τώρα να γυρίσουμε μόνοι και να λησμονήσουμε τη γοητεία του ταξιδιού. Γύρω μας ή λάσπη είναι ακόμα ζεστή από το αίμα κ' ύγρη καθώς είναι, ακόμα διψά. 'Η δρασκειλιά μας βουλιάζει μέσα σε τούτο τον αίματηρό βάλτο κι αλλοίμονον αν, ανακαλύπτοντας κάπου μια στέγνα σταθούμε σ' έτούτην και πιστέψουμε τους έαυτούς μας άσφαλισμένους. 'Αλλοίμονον αν πάλι κοιμηθούμε κι αν αρχίσουμε ν' άρματώνουμε τ' όνειρο για να μάς ταξιδέψη μακριά απ' ό,τι διεκδικεί άγρύπνια και κάματο και όραση πληθωρική και γνώση και πείρα. 'Η στέγνα όπου σταθήκαμε είναι άπατηλή. Μόλις μια κρούστα είναι, φρυγμένη από κάποιον ήλιο που πρόβαλε δραπετής από τα σύννεφα για να κρυφτή κάτω από τον έξαλλο καλπασμό τους καθώς μαζεύονται και μαζεύονται μαστιγωμένα από παγερούς όρίζοντες για να φτάσουν το γρηγορότερο στους ούρανοους της Εύρωπης — το πεδίο όλων των μαχών που κρίνουν τους άγώνες για την κοσμοκρατορία. Οι άνθρωποι της Εύρωπης δε σκέφτονται άλλο από το χώρο τους κι από τους έαυτούς των. Το ένστιχτο της αυτοσυντήρησης ξυπνάει άγριεμένο κι ό κύκλος του δεν είν' άλλος από τούτο το κουρέλι της ήπειρου που απόμεινε στίβος έλεύθερος για να δοκιμάση το ύστατο φάρμακο, που θεωρείται φάρμακο γιατί δεν έχει δοκιμαστή. Και το φάρμακο είναι, κατά τη συνταγή που έμεινε ανεφάρμοστη αιώνες τώρα, ή πνευματική σύνθεση της Εύρωπης. ('Από δω κ' έμπρός μιλώντας για την Εύρωπη θα ύπονωω το τμήμα της που βρίσκεται έξω από τον διαχωριστικό φράχτη του άνατολικού κόσμου). Όμως, κάνοντας λόγο για εύρωπαϊκό πνεύμα κ' εύρωπαϊκή συνείδηση, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε κάπως τί ύπονοούμε με τον όρο: *Εύρωπαίος*. Δεν είναι μόνο γεωγραφικός ό προσδιορισμός. 'Από πολλά χρόνια ή έννοια του *εύρωπαϊκού* ύποδηλώνει κάτι είδικώτερο που καθορίζει άλλωστε και μιάν όλόκληρη κατηγορία ίδεών, ψυχικών αντιδράσεων, αισθητικών κλίσεων

και τρόπων ζωής. 'Αν ό Βαλερύ χαρακτήριζε την Εύρωπη «τόν έγκέφαλο ενός άπεραντου σώματος», πρόδηλο είναι πως ό έγκέφαλος αυτός έχει τον δικό του πνευματικό μηχανισμό που κληρονόμησε από μια μακράιωνη παράδοση όσο κι αν στην παράδοση τούτη ύπήρξαν ρήγματα και τομές όδυνηρές. (Μιά από τις τομές αυτές έπιχειρήθηκε από τα μεσοπόλεμα όλόκληρωτικά καθεστώτα που μεταμόσχευσαν στον εύρωπαϊκό όργανισμό ένα πνεύμα βάρβαρου άσιατισμού). 'Ο εύρωπαϊσμός, ως έκφραση πνευματική, ύπήρξε πρώτιστα μιá προβολή σαφήνειας και μεθοδικότητας. 'Υπήρξε σχεδόν πάντοτε ή πιό άποφασιστική άρνηση του ένστίκτου κι ως ήθική έννοια ταυτίζεται με την άρετή της έλευθερίας — της έλευθεροφροσύνης μάλλον. Βρίσκω στον Jean Guehenno, (διευθυντή της προπολεμικής *Εύρώπης* που ούσιαστικά ήταν δημιούργημα του Romain Rolland) ένα λιτόν όρισμό του Εύρωπαίου που δεν δυσκολεύομαι ν' άποδεχτώ: «Τί είναι ό Εύρωπαίος; — ρωτά, και ό ίδιος άποκρίνεται: «Είναι ένας άνθρωπος που έκ παραδόσεως θέλει να σκέπτεται. 'Η Διατριβή *Περί Μεθόδου* του Ντεκάρτ δεν προσδιορίζει μονάχα τον φιλόσοφο, μα και τον Εύρωπαίο. 'Ο Εύρωπαίος θέλει να είναι κριτής και αναδημιουργός του κόσμου, οικοδόμος της αλήθειας.»¹ 'Ο ίδιος λέγει άλλου πως ή Εύρωπη είναι ή μόνη περιοχή του κόσμου όπου ή λέξη: *γνώμη* έχει μιάν άρτιαν έννοια. Και νομίζω πως ή διατήρηση αυτού του πολύτιμου αγαθοϋ, της *ελεύθερης γνώμης* που συνοψίζει ένα σωρό άλλες συγγενικές έννοιες — τη δημοκρατία, το δικαίωμα και το προνόμιο της έκλογής, την έλευθερία του τύπου, το δικαίωμα της αντίρρησης — κ' εύρύτερα άκόμη, την άξιοπρέπεια του ανθρώπου και την προβολή της προσωπικότητας, άποτελεί και το βασικό χαρακτηριστικό της διαφορας στις άν-

1. Βλ. Jean Guehenno; U. S. A. et U. R. S. S. face à l'Europe (περίληψη της όμιλίας του στις *Rencontres Internationales* της Γενεύης—La NEF. Είδικό τεύχος, Νοέμβρης 1946. σελ. 25-29.

όλοι κατανοούν, το πνεύμα, από τη μιά μέρα στην άλλη, δε μπορεί να γίνει ήρωικό. Πρέπει κάποιος όροι να δημιουργηθούν, κάποιες προϋποθέσεις να υπάρξουν για να διαλυθεί το πυκνό σύννεφο του φόβου που ρυθμίζει σήμερα τη στάση των πνευματικών μας ανθρώπων—όπως άλλωστε και των ανθρώπων όλων. Η μεγάλη τραγωδία του σύγχρονου πνευματικού ανθρώπου είναι ότι θέλει ν'αποχτήσει την ελευθερία του κ' είναι υποχρεωμένος να εμφανίζει τη δουλεία του ως ιδανικό ελευθερίας! Κατάβαθα του πάσχει από τον ζυγό που ο φόβος του επιβάλλει, κ' έξωτερικά προσποιείται τον ήρωα ιδανικών που ούτε πιστεύει ούτε υπολήπτει. Ο βαθύτερος του πόθος είναι να εγκαταλείψει τον απίθανο ρόλο του αγωνιστή που μάχεται για να θανατώσει την ελεύθερη σκέψη. Το περιθώριο της ασφάλειας που θα του έγγυηθεί μιά ομαδική προσπάθεια για την αποκατάσταση των συνθηκών της ελεύθερης κριτικής και της ανεξαρτησίας του πνεύματος, θα το εκμεταλλευθεί με διψασμένη προθυμία για να διεκδικήσει την επιστροφή της συνείδησής του. Η προσπάθεια τούτη, με τη σημερινή πολιτική περιπλοκή, εντάσσεται αναγκαστικά στις επιδιώξεις μιάς γενικότερης *ευρωπαϊκής* πολιτικής που προωθείται από την υπόγεια αλλά διάχυτη επιθυμία των ανθρώπων της Εύρωπης. Θα πρέπει δηλαδή ν' αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι στην τωρινή στιγμή που κυριαρχείται από τα πολιτικά ενδιαφέροντα και από σκέψεις μορφής *καθαρά πρακτικής*, και η τύχη της Εύρωπης ρυθμίζεται από στρατιωτικοπολιτικούς υπολογισμούς, το πνεύμα είναι υποχρεωμένο να παραχωρήσει το προβάδισμα στην πολιτική ηγεσία. Εύτυχια θα είναι αν η ηγεσία τούτη διαθέτει, έχτος από τα πολιτικά της προσόντα, και φιλοσοφικές αρετές ικανές ν' ανταποκριθούν στα αίτήματα των καιρών, να μορφοποιήσουν τις ανεκδήλωτες ροπές της ευρωπαϊκής ψυχής και ν' ανοίξουν το δρόμο στο πνεύμα για ν' ασκήσει την αποφασιστική του επιρροή στη σύνθεση της νέας ευρωπαϊκής ψυχολογίας. Σ' εποχές ομαλές, όταν το συναίσθημα του κινδύνου δεν είναι τόσο άμεσο, και ο πνευματικός άνθρωπος δεν είναι υποχρεωμένος ν' ανακαλύπτει διαρκώς «άλλοθι» για να δικαιολογήσει τη λιποταξία του από τα καθήκοντα της ηγεσίας, ήταν δυνατό να παραμερίζουμε με κάποιαν αγέρωχη περιφρόνηση την πολιτική για να προβάλλουμε την πνευματική μας παρουσία και να ζητούμε με δικαιολογημένη επιμονή τον πρώτο λόγο στην ιδεολογική καθοδήγηση των λαών. Μά θα πρέπει να παραδεχτούμε την οδυνηρή διαπίστωση: Το πνεύμα, από την έπαυρι του πολέμου, έχει αυτοεκθρονισθεί και αυτοπεριωρίσθηκε στο ρόλο του πειθαρχικώτατου όπαδου. Δέχεται, δεν δίνει κατευθύνσεις. Δέχεται συνθήματα, δεν τα προβάλλει και δεν τ' αξιοποιεί με τον ήρωισμό

των απεγνωσμένων. Ο πνευματικός άνθρωπος της Εύρωπης έχει απαλλοτριώσει στον κυρίαρχο φόβο το ακριβώτερό του αγαθό: τη μνήμη· τη μνήμη που είναι η βαρύφορτη κληρονομιά του ευρωπαϊκού πνεύματος· που είναι ιστορία, χρονικό αγώνων και βίβλος πνευματικών κατακτήσεων. Ο πνευματικός άνθρωπος της Εύρωπης του 1948 είναι ακόμη ένας άσημος αριθμός—δεν είναι η δυναμική μονάδα που μπορεί να ξεχωρίσει από το αριθμητικό σύνολο για να το αλλοιώσει ή να το κατευθύνει. Θα πρέπει κάποτε να το κατευθύνει, μα χρειάζεται ν' αυτοπαιδευτεί και συνάμα να χειραγωγήσει προς το σημείο όπου θα γίνει η νέα χειροτονία του για την πνευματική ηγεσία του κόσμου. Τώρα είναι ένας άνθρωπος με χαμένη την εμπιστοσύνη στον εαυτό του, με κλονισμένη την πίστη του προς τις αναγεννητικές δυνάμεις του πνεύματος, νομάς ιδεολογικός γιατί καμιά ιδεολογία δεν του εξασφαλίζει τον άνετο χώρο για μιά μόνιμη εγκατάσταση της πίστης του. «Η Εύρωπη θα σωθεί από τους ελεύθερους ανθρώπους» φωνάζει ο Georges Bernanos. «Πρέπει να φτιάξουμε έναν κόσμο για τους ελεύθερους ανθρώπους». Μά ποιός θα φτιάξει τον κόσμο τούτο; Το σκιάχτρο της προπολεμικής Εύρωπης κρύβεται από τους σημερινούς της ανθρώπους γιατί είναι ένα αμετάκλητο σκιάχτρο. Η φυσιογνωμία της σημερινής Εύρωπης είναι ένα ρευστό σχήμα που ολοένα αλλάζει μορφή κάτω από τα ταραγμένα νερά της επιφάνειας που τη ρυτιδώνει και η παραμικρότερη ανασαιμιά. Όλα είναι άσταθη, αβέβαια κι απειλητικά μαζί γιατί κρύβουν το απρόοπτο. Ο κόσμος ζει μέσα σ' ένα ηλεκτρικό πλέγμα όπου αρκεί μιά αδέξια επαφή για ν' αναδώσει τον σπινθήρα της ανάφλεξης. Ο άνθρωπος θέλει και φοβάται, φοβάται και θέλει μιάν αλλαγή και δεν είναι σίγουρος αν η αλλαγή θα γεννοβολήσει την ειρήνη ή την αναστάτωση. Ζει τη σημερινή ζωή με την αίσθηση της προσωρινότητας και όσο η προσωρινότητα του εξασφαλίζει την αναμονή, ζει την αναμονή του εγκαταλείποντας στην ασύδοτη πορεία των γεγονότων τον έλεγχο της προσωπικής του μοίρας. Νοιώθει πως ο έλεγχος της ιστορίας του έχει ξεφύγει και δεν καταβάλλει καμιά προσπάθεια για να τον ανακτήσει. Γιατί έχασε μαζί την εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα του ελέγχου του.

**

Την έπαυρι του πρώτου πολέμου, μιά φράση του Πώλ Βαλερύ είχε δημιουργήσει αίσθηση ανάμεσα στους ανθρώπους της σκέψεως. Χαρακτήρισε την Εύρωπη «μικρό ακρωτήριο της Ασίας». Η φράση αποτελούσε μέρος ενός ρωτήματος που σήμερα φαίνεται να φωτίζεται με πιο έντονο φως:

«Ἡ Εὐρώπη — ρωτοῦσε ὁ Βαλερύ¹ θὰ γίνῃ ἐκεῖνο πὸ εἶναι στὴν πραγματικότητα, δηλαδὴ ἓνα μικρὸ ἀκρωτήριο τῆς ἀσιατικῆς ἠπείρου; Ἡ θὰ μείνῃ ὅ,τι φαίνεται πὸς εἶναι: τὸ πολύτιμο μῆμα τοῦ γήινου σύμπαντος, τὸ μαργαριτάρι τῆς σφαίρας, ὁ ἐγκέφαλος ἑνὸς ἀπέραντου σώματος;» Ἡ πῶς συγκλονιστικὴ ἀνησυχία συνταράσσει τὸν εὐαίσθητον τοῦτο δείκτη τῆς εὐρωπαϊκῆς ψυχῆς τὴν ἐπαύριον τοῦ πρώτου πολέμου. Στὶς 22 τοῦ Νοέμβρη, σὲ μιὰ διάλεξή του δοσμένη στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ζυρίχης, μιλάει μὲ τὰ παράξενα τοῦτα γὰ τὴν τωρινὴ τους ἐπικαιρότητα λόγια: «...Ἡ θύελλα ἔχει περάσει κι ὡστόσο εἴμαστε ἀνησυχιοὶ καὶ φοβισμένοι σάμπως ἡ θύελλα νὰ εἶν' ἐτοιμὴ νὰ ξεσπάσῃ. Σχεδὸν ὅλα τ' ἀνθρώπινα πράγματα μένουσιν σὲ μιὰ τρομερὴ ἀβεβαιότητα. Συλλογιζόμεσθα ἐκεῖνο πὸ ἔχει χαθῆ, εἴμαστε σχεδὸν κατεστραμμένοι ἀπὸ ἐκεῖνο πὸ ἔχει καταστραφῆ. Δὲν ξέρουμε τί πρόκειται νὰ γεννηθῆ καὶ εὐλογα τὸ φοβόμεσθα. Ἐλπίζουμε ἀόριστα καὶ φοβόμεσθα συγκεκριμένα. Οἱ φόβοι μας εἶναι πολὺ περισσότερο σαφεῖς ἀπ' ὅσο εἶναι οἱ ἐλπίδες μας. Ὁμολογοῦμε πὸς ἡ γλύκα τῆς ζωῆς εἶναι πίσω μας, ἡ ἀφθονία εἶναι πίσω μας, ὅμως ἡ ἀμηχανία κ' ἡ ἀμφιβολία εἶναι μέσα μας καὶ μαζί μας... Δὲν ὑπάρχει σκεπτόμενος νοῦς, ὅσο διορατικὸς, ὅσο ἀκονισμένος κι ἂν ὑποτεθῆ, πὸ θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι κυριαρχεῖ σὲ τούτῃ τὴν καχεξία, ὅτι μπορεῖ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τοῦτα τὰ σκοτάδια, πὸ θὰ μπορούσε νὰ ὑπολογίσῃ τὴν πιθανὴ διάρκειά τῆς περιόδου αὐτῆς τῆς ταραχῆς... Εἴμαστε μιὰ πολὺ ἄτυχη γενιά πὸ τῆς ἔλαχε νὰ βλέπει τὴ στιγμή τοῦ περάσματος τῆς ἀπὸ τῆ ζωῆς νὰ συμπίπτει μὲ τὸν ἐρχομὸ τῶν μεγάλων καὶ τρομαχτικῶν αὐτῶν γεγονότων πὸ ὁ ἀντίλαλός τους θὰ γεμίσῃ ὅλοκληρὴ τὴ ζωὴ μας...». Καὶ θρηνοῦσε ὁ Βαλερύ γὰ τὴν ἀνεπανόρθωτη φθορὰ τῶν μερῶν ἐκείνων τῆς ὑπαρξῆς μας πὸ εἶναι ἀδύνατο ν' ἀνανεωθοῦν, ν' ἀναζήσουν μὲ καινούργιο σφρίγγος. Ὁμως ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους τραυματίες, ὁ μεγαλύτερος ἦταν τὸ Πνεῦμα. Γιατὶ ἀμφιβάλλει βαθύτατα «περὶ ἑαυτοῦ». Ὡστόσο, μέσα στὰ ἐρέβη τῆς ἀπογνώσεως ὁ Βαλερύ δὲ χάνει τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴν Εὐρώπη, τὸ προνομιοῦχο τοῦτο ἐξάρτημα τῆς Ἀσίας πὸ ἀναγκαστικὰ βλέπει πρὸς τὴ Δύση... Ἡ Εὐρώπη εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ γεωγραφικὸς ὄρος: εἶναι ἡ ἱστορία καὶ ἡ σύνοψη ἑνὸς πολιτισμοῦ πὸ ξεκίνησε ἀφοῦ ἀνθησε στὰ θαυματοργὰ ἀκρογιάλια τῆς Μεσογείου. Ὁ Βαλερύ τὴν παραβάλλει μ' ἓνα τεράστιο ἐργαστήρι ὅπου δέχεται κι ἀναχω-

νεύει τὰ πάντα: ὄνειρα, τεχνικὲς κατακτήσεις, πολιτισμούς, ἰδεολογίες, κάθε τι πὸ ἀνήκει στὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος. Ὁ Εὐρωπαῖος δὲν καταποντίζεται στὸ πνευματικὸ του βάραθρο· ξέρει νὰ μεταβάλλει τὴν ἀπόγνωσή του σὲ τραγούδι. Κάποτε ἀντλεῖ μιὰ θέληση σκληρὴ κι ἀδάμαστη, ἓνα κίνητρο γὰ ἐξαλλες ἐνέργειες πὸ πυρήνας του εἶναι ἡ περιφρόνηση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ζωῆς.

Ἄλλὰ τί εἶναι ὁ Εὐρωπαῖος; — ρωτᾷ ὁ Βαλερύ. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὅτι δίνει ἱκανοποιητικὴ ἀπόκριση στὸ ρῶτήμά του θεωρώντας πὸς εὐρωπαϊκοὶ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ὅλοι οἱ λαοὶ πὸ δέχτηκαν, στὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας τὶς τρεῖς τοῦτες ἐπιδράσεις: τῆς Ρώμης τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδας. Ἡ Ρώμη εἶναι τὸ αἰώνιο πρότυπο τῆς ὀργανωμένης καὶ σταθερῆς δύναμης. Παντοῦ ὅπου ἔγινε αἰσθητὸ τὸ βάρος τοῦ ρωμαϊκοῦ ξίφους καὶ τὸ μεγαλεῖο τῶν ρωμαϊκῶν θεσμῶν καὶ νόμων, ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ κάτι τὸ εὐρωπαϊκόν. Ἡ ἐπιρροὴ τοῦ χριστιανισμοῦ συμπίπτει σχεδὸν μὲ τὰ γεωγραφικὰ σύνορα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἀναπτύσσεται μέσα στὴ δική της κοίτη κι ἂν ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτηση διαμορφώνει τὸν πολιτικὸν ἄνθρωπο ρυθμίζοντας τὴν ἐξωτερικὴν ἀγωγή του, ὁ χριστιανισμὸς εἰσχωρεῖ στὸ βάθος τῆς συνείδησης καὶ διαπλάσσει τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπο, ἐπιβάλλοντας τὴν αὐτογνωσία καὶ τὴν αὐτοανάλυση.

Ὡστόσο μὲ τὴ ρωμαϊκὴ καὶ τὴ χριστιανικὴν ἐπίδραση ὁ ἄνθρωπος τῆς Εὐρώπης δὲ θὰ ἦταν ἀκόμη τέλειος εὐρωπαῖος—λέγει ὁ Βαλερύ. Θὰ τοῦ ἔλειπε ἡ ἀξιοθαύμαστη ἐκείνη τροπὴ πὸ σ' αὐτὴν χρωστᾷ ὅχι μόνον τὸ συναίσθημα τῆς δημόσιας εὐταξίας καὶ τὴ λατρεία τοῦ ἄστεως καὶ τὴν ἐπίγεια δικαιοσύνη. Κι οὔτε μόνον τὸ βάθος τῆς ψυχῆς καὶ τὸν ἀπόλυτο ἰδεαλισμὸ καὶ τὴν ἀντίληψη μιᾶς αἰώνιας δικαιοσύνης. Θὰ τοῦ ἔλειπε ἡ λεπτότατη καὶ ρωμαλέα ἐκείνη ἐνέργεια πὸ σ' αὐτὴν χρωστᾷ τὸ καλύτερο μέρος τῆς νόησής του, τὴ φινέτσα, τὴ στερεότητα τῆς γνώσης του—ὅπως ἀκριβῶς τῆς ὀφείλει τὴ σαφήνεια, τὴν ἀγνότητα καὶ τὴ διάκριση τῶν τεχνῶν καὶ τῆς λογοτεχνίας του. Καὶ τὶς ἀρετὲς τοῦτες τὶς χρωστᾷ στὴν Ἑλλάδα. Τῆς χρωστᾷ, λέει παρακάτω ὁ Βαλερύ, τὴν πειθαρχία τοῦ Πνεύματος, τὸ καταπληκτικὸ ὑπόδειγμα τῆς τελειότητος σ' ὅλους τοὺς τομεῖς. Τῆς χρωστᾷ ἓναν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι πὸ τείνει ν' ἀναγάγῃ ὅλα τὰ πράγματα στὸν ἄνθρωπο, στὸν ἄρτιον ἄνθρωπο... Κι ἀφοῦ σταματήσῃ γὰ πολὺ ἀκόμη στὶς εὐεργετικὰς ἰδιότητες τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπ' ὅπου ἔχει διαποτισθῆ τὸ νεώτερο εὐρωπαϊκόν πνεῦμα, καταλήγει σὲ τοῦτο τὸ συμπέρασμα ὁ μέγας αὐτὸς ἰδεαλιστής: Παντοῦ ὅπου τὰ ὀνόματα τοῦ Καίσαρα, τοῦ Γάιου, τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Βιργίλιου, παντοῦ ὅπου τὰ ὀνόματα τοῦ Μωῦσῆ καὶ τοῦ Ἀπ. Παύλου, παντοῦ

1. Στὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δύο γράμματα μὲ θέμα τὴν κρίση τοῦ πνεύματος πὸ δημοσιεύθηκαν πρῶτα σ' ἀγγλικὴ μετάφραση, στὰ τεύχη τοῦ Ἀπρίλη καὶ τοῦ Μάη τοῦ περιοδικοῦ Athenaeum τοῦ Λονδίνου καὶ κατόπιν ἀναδημοσιεύθηκαν στὴ Ν.Ρ.Φ. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ τώρα νὰ τὰ βρῆ σὺν προεισαγωγικὸ κεφάλαιό στὸν τόμο Variété, σελ. 11-37 (26ῆ ἔκδ.).

δπου τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Εὐκλείδη εἶχαν κάποιαν ἔννοια καὶ ταυτόχρονα κύρος, ἐκεῖ εἶναι ἡ Εὐρώπη. Κάθε φυλὴ καὶ κάθε χώρα ποὺ ἔχει ἐπάλληλα ἐκρωμαϊσθῆ, ἐκχριστιανισθῆ καὶ ὑποβληθῆ, ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα, στὴν ἑλληνικὴ πειθαρχία, εἶναι ἀπόλυτα εὐρωπαϊκῆ. Κι ὁ ἄνθρωπός της εἶναι ὁ Homo Europaeus.

* *

Πρὶν ἀπὸ τριάντα περίπου χρόνια παρόμοιες σκέψεις θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ χρησιμέψουν γιὰ νὰ συνθέσουν τὸν ἰδεολογικὸ Ἐκτακτικὸ Χάρτη τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ. Καὶ θὰ μπορούσαν ἀκόμη νὰ χρησιμέψουν γιὰ μιὰ παρακίνηση τῶν πνευμάτων πρὸς ἕνα ἰδεώδες ἐνότητας σ' ἐπίπεδο καθαρὰ πνευματικὸ ποὺ δὲν ἦταν ἀπίθανο νὰ δημιουργηθῆ τὴ βάση καὶ γιὰ μιὰ οὐσιαστικώτερη ἐνότητα μορφῆς πολιτικῆς. Τὰ μεσοπόλεμα χρόνια ἔδειξαν ποιά ἦταν ἡ δύναμη τοῦ πνεύματος γιὰ ἕνα τέτοιο ἔργο. Δύναμη μηδαμινή. Οἱ ἀντικειμενικοὶ προωθητικοὶ παράγοντες ἔλειψαν. Ἡ Εὐρώπη ποὺ ἀναδύθηκε ἀπὸ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον ἦταν ἀνάγκη πρῶτα νὰ λησμονήσῃ τὸ αἷμα, ὕστερα ν' ἀπαλύνη τὰ μίση, καὶ κατόπιν νὰ οἰκοδομήσῃ τὴν ἐνιαία συνείδηση. Ὅμως προτοῦ στεγνώσῃ τὸ αἷμα κ' ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος, σ' ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὰς χώρες, ἀναζητοῦσαν τὶς κρύπτες τοῦ λησμονώοντος τὸν εὐρωπαϊσμό τους, δημιουργοῦνταν σιγὰ σιγὰ οἱ πολιτικοὶ ἐκεῖνοι ὄροι ποὺ ἔμελλαν νὰ ὑψώσουν ψηλότερα ἀκόμη τοὺς φράχτες τῶν ἐθνικῶν διαιρέσεων καὶ τῶν ἐθνικῶν ἐγωισμῶν. Τὰ χρόνια τούτα εἶναι μιὰ ἱστορία ποὺ πρέπει νὰ λησμονήσουμε ;—λέει κάποιος Γάλλος κοινωτιστής. «Δὲν πρέπει ἄραγε νὰ ζητᾶμε νὰ κατανοήσουμε τὴν ἱστορία τῶν τελευταίων σαράντα χρόνων ἀλλὰ μόνο νὰ τὴν καταδικάσουμε καὶ νὰ ξαναγυρίσουμε στοὺς διανοητὲς ποὺ προηγήθηκαν ἀπὸ τὴν κρίση γιὰ νὰ βροῦμε σ' ἐκείνους τὸ μυστικὸ τῆς ὀρθοφροσύνης τούτης ποὺ παρακολουθήσαμε νὰ ξεφτίζει σιγὰ σιγὰ ;...» Τί ὠφελεῖ τὸ ἐρώτημα ; Καὶ ἡ ἀπάντησις σὲ τί θὰ χρησίμευε ; Ἐδῶ ἔχουμε ἕνα πελώριο γεγονός ποὺ συνοψίζει ὅλη τὴν πείρα καὶ καλύπτει ὅλα τὰ ρωτήματα : τὸν Δεύτερον Πόλεμον ! Ἡ ἀνάλυσις τῆς ἱστορίας θὰ μᾶς ἔδειχνε τοὺς ἐνδιάμεσους σταθμοὺς τῆς κρίσεως ἢ τὸν ἀκροτελεύτιον ποὺ σηματοδεύτηκε μὲ τὴν ἔκρηξιν. Καὶ θὰ ἦταν χρήσιμη ἡ πείρα ὡς ὁδηγὸς ἂν τὰ συστατικά της στοιχεῖα δὲν εἶχαν ὑποστῆ ριζικὴ μεταβολή.

Τὸ βᾶθος τοῦ προβλήματος δὲν εἶναι πιά καθαρὰ πνευματικόν. Ὅσο κι ἂν θέλουμε νὰ ἐντάξουμε τὴν κοινωνικὴν ἰδεολογία στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας τῆς ζωῆς—κ' ἡ πραγματικὴ τῆς θέσεως δὲν βρίσκεται ἀλλοῦ—εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ μὴ παραβλέψουμε τὸ καθαρὰ μαχητικὸ τῆς στοιχείου,

τὸ στοιχεῖο τὸ πραχτικὰ πολιτικὸ ποὺ σήμερα ἰδιαίτερα κυριαρχεῖ καὶ δεσπόζει στὸ πρῶτο ἐπίπεδο τοῦ πίνακα. Γι' αὐτὸ σημεῖωσα στὰ προηγούμενα πῶς ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος περιμένει μᾶλλον νὰ καθοδηγηθῆ παρά νὰ ὁδηγήσῃ. Ἡ δράσις τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας διεκδικεῖ ἕνα δύσκολον ἀμφισβητούμενον προβάδισμα. Ὡστόσο, ἐξετάζοντας τὸ πρόβλημα ἀπὸ ψηλότερη σκοπιά, δὲ θὰ δυσκολευτοῦμε νὰ ὑπερπηδήσουμε τοὺς ὄγκους ποὺ φράζουν τὴν θέαν στὸ πρόχειρον παρατηρητήριον καὶ νὰ διακρίνουμε τὰ προωθητικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ ἐμπνέουν τὴν πολιτικὴν ἡγεσίαν στὴν τάσιν της γιὰ μιάν ἀναζωπύρωσιν τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ. Τὰ μέσα τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας καὶ οἱ μορφὲς ποὺ προτείνει γιὰ νὰ δώσουν κάποιαν ὀργανωτικὴν ἔκφρασιν στὸν εὐρωπαϊσμόν αὐτόν, εἶναι τὰ γνώριμα σχήματα τῶν θεσμῶν ποὺ ἀπαρτίζουν τὸν κρατικὸν μηχανισμό τῆς σύγχρονης δημοκρατίας. Καὶ εἶναι πολὺ πιθανόν, ἂν κάποια πάνευρωπαϊκὴ ὀργάνωσις ποτὲ συγκροτηθῆ, νὰ μὴ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τοὺς τύπους τούτους ποὺ ἐξασφαλίζουν στὰ μεμονωμένα κράτη τὴν δημοκρατικὴν λειτουργίαν τους. Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν ὑπῆρξε ἕνα προσχέδιον. Ὁ Ὄργανισμὸς Ἡνωμ. Ἐθνῶν ἕνα δεύτερον προσχέδιον σὲ πολλὰ σημεία βελτιωμένον, σὲ ἄλλα περισσότερο ἐλαττωματικόν ἀπὸ τὸ πρῶτον, καὶ ἡ τελευταία κίνησις γιὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ὄμοσπονδία μιὰ δημοκρατικὴ πολιτεία «ἐν μεγεθύνσει» μὲ σημαντικὰ δάνεια ἀπὸ τὸ ὀμοσπονδιακὸν σχῆμα ποὺ λειτουργεῖ μὲ πολλὴν δυσκολίαν ἀκόμη καὶ μέσα στὰ στενὰ ἐθνικὰ πλαίσια κάθε χώρας. Ὅμως, πέρ' ἀπὸ τὰ σχήματα καὶ τὶς ὀργανωτικὰς μορφὰς—ποὺ ἔχουν σημασίαν ἐντελῶς δευτερεύουσαν ὅταν χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ περιγράψουν ἀπλῶς μιὰ αἰσιοδοξίαν—μεγαλύτερη σημασία ἔχει ἡ πυκνότης τῆς συνείδησεως ποὺ ἀντιπροσωπεύουν. Καὶ τὴν πυκνότην τούτην θὰ τὴν καθορίσῃ ἡ ἀντοχὴ τοῦ πνεύματος στὴ δοκιμασίαν ἢ μᾶλλον στὴ μάχην τοῦ μὲ τοὺς ἐκάστοτε πολιτικοὺς καιροσκοπισμοὺς ποὺ θὰ ἐπενεργοῦν σὰν στοιχεῖα διαλυτικὰ τῆς ἐνότητος ποὺ κάτω ἀπὸ μιὰ ἀπειλή ἐνδέχεται νὰ πραγματοποιήσῃ.

Εἶδα κάπου ν' ἀναφέρεται ὅτι ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν πνευματικὴν ἐνότητα τῆς Εὐρώπης θὰ μπορούσε εὐκρινέστερα νὰ χαρακτηρισθῆ σὰν *θῆλησις δυνάμεως*. Εἶναι γιὰ τὸ πνεῦμα τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων, ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν ἐπιβλητικὸν κι ἀπορροφητικὸν διχασμὸν τοῦ κόσμου ποὺ ξεπερνᾷ τὰ εὐρωπαϊκὰ σύνορα καὶ καταργεῖ τὶς ἡπείρους γιὰ νὰ ὀρθώσῃ ἀδιάλλαχτα ἀντιμέτωπες δύο ριζικὰ διαφορετικὰς βιοθεωρίας, ἡ πολιτικὴ σκοπιμότης καὶ ἡ δυναμικὴ ἐπιβολὴ καθεστωτικῶν μορφῶν παραμερίζει κάθε ἰδεαλισμὸν καὶ προβάλλει τὸ γυμνὸν ρεαλιστικὸν σχῆμα τῶν δύο ἀνταγωνιζόμενων κόσμων. Οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοὶ ὅσο κι ἂν πρωτεύουν στὴ συνείδησιν τοῦ σύγχρονου

ἀνθρώπου δὲν εἶναι τόσο ἀποκλειστικοὶ γιὰ νὰ ἐκτοπίσουν τὴν παλιὰ χίμαιρα ποὺ λαγοκοιμᾶται στὰ βάθη τῆς ψυχῆς — τὴ χίμαιρα τῆς εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς ἐνότητας σὰν ἓνα στάδιο προκαταρκτικὸ γιὰ τὴν παγκόσμια τέτοια ἐνότητα. Ἡ μόνη δυστυχία εἶναι ὅτι τὸ προκαταρκτικὸ τοῦτο στάδιο χωρίζεται τώρα σὲ δύο μέρη κι ἀπ' αὐτὰ τὸ ἓνα γίνεται τὸ προκαταρκτικὸ τοῦ ἄλλου, ποὺ ἔχει μεταβληθῆ σὲ ἰδανικὴ καὶ μακρυνή, πὶο μακρυνή ἀπ' ὅσο φαινόταν πρὶν ἀπὸ τὸν πρῶτο πόλεμο, ἐπιδίωξη: Προκαταρκτικὸ στάδιο εἶναι ἡ μερικὴ εὐρωπαϊκὴ ἐνότητα, ἡ ἐνότητα τοῦ περιορισμένου εὐρωπαϊκοῦ χώρου καὶ ἰδανικὴ ἐπιδίωξη ἡ ἐνότητα μιᾶς ὀλοκληρωμένης Εὐρώπης. Στὴν ἐποχὴ μας, μάλιστα, παρουσιάζεται τοῦτο τὸ παράδοξο: Στὸ προκαταρκτικὸ στάδιο ἡ ἐνότητα εἶναι εὐκολώτερα πραγματοποιήσιμη μὲ ἐξωευρωπαϊκὰ στοιχεῖα (ἔθνη καὶ ὀμάδες λαῶν) ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ τὰ ἴδια πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ ἰδεώδη παρά μὲ λαοὺς εὐρωπαϊκοὺς ποὺ ἔχουν τόσο ἀδιάλλαχτα ξεχωρίσει τὴν πολιτικὴ καὶ ἐθνικὴ τους ζωὴ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο εὐρωπαϊκὸ σῶμα. Εἶναι τοῦτο μιὰ χαρακτηριστικὴ ἔνδειξη τῆς πρωταρχικῆς σημασίας ποὺ ἔχει ἀποκτήσει στοὺς καιροὺς μας ἡ πολιτικὴ πράξη (ποὺ ξεπερνᾷ τὴν κοινωνικὴ ἰδεολογία) καὶ τοῦ ρόλου τῆς ὡς συνεκτικοῦ δεσμοῦ μεταξὺ τῶν ἐθνοτήτων — παρά τις ὅποιεςδήποτε διαφορὰς τους, ψυχολογικὰς, ἠθικὰς καὶ πολιτιστικὰς. Τὴ δύναμη τούτη, πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, μόλις πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ἡ κομμουνιστικὴ ἰδεολογία τὴν εἶχε ἀποκλειστικὸ τῆς προνόμιο. Σήμερα ἐξακολουθεῖ νὰ τὴν ἔχει, ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνη. Ἡ ρευστὴ δημοκρατικὴ συνείδηση μ' ὅλες τις θολότητες καὶ τις ἐσωτερικὰς καὶ διεθνικὰς ἀντιθέσεις τῆς, ἀρχίζει νὰ ἀποχτᾷ κάποιον σταθερὸ ἐπίκεντρο, καὶ τὸ ἐπίκεντρο τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀντίθεσή τῆς — ἀντίθεση ποὺ συναντᾷ τὴν κατάφαση τῶν πὶο ἀνόμοιων στρωμάτων καὶ τῶν πὶο διαφορετικῶν ἐθνικῶν ψυχολογιῶν — πρὸς τὸν ὀλοκληρωτισμὸ τῆς ἀνατολικῆς δημοκρατίας. Ἔτσι, κάτω ἀπὸ τὴν καταθλιπτικὴν πίεση τῶν μεταπολεμικῶν ἐξελίξεων τῆς κομμουνιστικῆς θεωρίας ποὺ ἔχει ἀπορρίψει τὴν ἀνοιχτὴ Ἐπανάσταση καὶ πραγματοποιεῖ τὴν Ἐπανάσταση μὲ τὴ φενάκη τῆς δημοκρατίας, προῆλθε ἡ τεράστια σύγχυση καὶ ἡ ἀνυποληψία πρὸς τοὺς ἰδανικοὺς σκοποὺς τῆς κομμουνιστικῆς πραχτικῆς. Τὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα τοῦ βαλκανικοῦ ἢ τοῦ μεσευρωπαϊκοῦ τύπου ὀνομάζονται «δημοκρατίες», οἱ ἐκλογές τους ὀνομάζονται «δημοκρατικὰς», ἡ τρομοκρατία τους χαρακτηρίζεται «ἐλευθερία», ἡ φίμωση κάθε ἀνεξάρτητης κριτικῆς ἀποκαλεῖται «δημοκρατικὴ πειθαρχία» ἢ «μαζικὴ συναίνεση», ἡ δουλικὴ προσαρμογὴ στὰ σοβιετικὰ συνθήματα καλύπτεται ἀπὸ τὰ «σύμφωνα φιλίας καὶ ἀδελφικῆς συνεργασίας», ἐνῶ τὰ τυχόν φιλελεύθερα ἢ δημοκρατικὰ στοιχεῖα ποὺ παραμερίζονται

ἀδυσώπητα χαρακτηρίζονται σὰν «ἐχθροὶ τοῦ λαοῦ» ἐνῶ εἶναι ἀπλῶς ἐχθροὶ τῶν κυβερνητῶν. Ὅλα τοῦτα ἔχουν στεγασθῆ κάτω ἀπὸ τὴ λέξη *Δημοκρατία*. Ἄν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ἡ δημοκρατία παραμερίζοταν καὶ μὲ εὐλικρίνεια καὶ μὲ θάρρος ἐγένετο λόγος γιὰ Ἐπανάσταση — καὶ Ἐπανάσταση σημαίνει ὀλοκάθαρα Διχτατορία τῆς τάξης ποὺ τὴν ἐπιχειρεῖ — ἡ δημοκρατία θὰ εἶχε περιθώρια ἰδανικῆς ζωῆς καὶ ἐλπίδων, ὅπως εἶχε στὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ Ὀκτώβρη, ὅταν εἶχε γίνῃ κοινὴ συνείδηση ἀνάμεσα στοὺς φίλους τῆς προλεταριακῆς ἐξέγερσης κατὰ τοῦ τσαρικοῦ δεσποτισμοῦ ἢ ἀνάγκη τοῦ ἐνδιάμεσου σταδίου τῆς μαχητικῆς ἐπιβολῆς τοῦ νέου καθεστώτος — δηλαδὴ τῆς *διχτατορίας* τῆς κοινωνικῆς τάξης ποὺ ἔκαμε τὴν Ἐπανάσταση — γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς δημοκρατίας. Ἡ δημοκρατία δὲν πραγματοποιήθηκε, βέβαια, στὴ Ρωσία καὶ τὸ πρότυπο ποὺ τὰ καθεστῶτα τοῦ νέου ὀλοκληρωτισμοῦ ἀκολουθοῦν, δὲν εἶναι ἡ δημοκρατία. Εἶναι ἡ μαχητικὴ διχτατορία. Μαχητικὲς διχτατορίαι ἦσαν καὶ τὰ καθεστῶτα τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Μουσολίνι. Ἡ ἠθικὴ διαφορὰ — ὅταν τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ταυτόσημο: ὁ ἐξανδραποδισμὸς τοῦ ἀτόμου καὶ τὸ φίμωτρο ποὺ κολλᾷ σφιχτὰ στὰ χεῖλη εἴτε τοῦ φίλου εἴτε τοῦ ἐχθροῦ τοῦ φασισμοῦ — κι ἂν ὑπάρχει, δὲν μπορεῖ νὰ λογαριάζεται στὸ κατάστιχο τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ ἀτόμου.

* *

Μὰ γιὰ νὰ συνεχίσω μιὰ προηγούμενη σκέψη, θὰ πρόσθετα τοῦτο: Ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐνότητας τοῦ περιορισμένου ἔστω εὐρωπαϊκοῦ χώρου, ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς βήματα ἀνακαλύπτει πῶς ὁ χώρος αὐτὸς πλαταίνει ἀπεριόριστα. Καὶ τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐνότητα αὐτὴ δὲν πρόκειται νὰ θεμελιωθῆ στὰ παλαιὰ ἐκεῖνα συστατικὰ ποὺ προβάλλονταν ἄλλοτε ἀπὸ τοὺς *εὐρωπαϊστὲς* ὡς τὰ γνήσια ὑλικά τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης. Ὁ μεταπολεμικὸς καιρὸς, ἔπειτα ἀπὸ τὴν παγκόσμια στράτευση, ὅταν ἑκατομμύρια ἀνθρώπων ἀγωνίστηκαν κάτω ἀπὸ τὰ ἴδια ἰδεολογικὰ λάβαρα, δημιούργησε τὴ δική του ψυχολογικὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ κυριαρχεῖ καὶ κατακαλύπτει τις *ἐπαρχιακὰς* συνειδήσεις. Καὶ ἡ ἰδανικὴ εὐρωπαϊκὴ συνείδηση τοῦ παλιοῦ καιροῦ, τοῦ πρὶν ἀπὸ τὸν πρῶτο πόλεμο καιροῦ μέσα στὴ νέα ἰδεολογικὴ διαίρεση ποὺ χαρακτηρίζει βαθύτατη τομὴ στὴν παγκόσμια ἰδεολογία, θὰ ἦταν μιὰ *ἐπαρχιακὴ* συνείδηση ποὺ θ' ἀναζητοῦσε μοιραῖα ἓνα κέντρο προσανατολισμοῦ. (Ἐλπίζω ὁ ἀναγνώστης νὰ ἐννοεῖ μὲ ποιὰν ἔννοια χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο τοῦ *ἐπαρχιακοῦ*). Πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸν δεύτερο πόλεμο, μιλώντας γιὰ τὸν ἀνθρώπο τῆς Δύσης, εἶχαμε ἓνα σταθερὸ γεωγραφικὸ πλαίσιο ὅπου σ' αὐτὸ μέσα μπορούσαμε νὰ

τοποθετήσουμε τον άνθρωπο της Δυτικής Εύρωπης. Και η Κεντρική Εύρωπη ήταν Δύση. Τα σύνορα της Ανατολής έμεναν ακαθόριστα κάπου σε μια γραμμή άκανόνιστη με πολλές εξοχές και εσοχές ανάλογα με τις επιδόσεις των ανατολικών κρατών στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Σήμερα τα ανατολικά σύνορα της Δύσης έχουν συμπτυχθή αισθητότατα ενώ από την άλλη μεριά έχουν έκταθη έως το άλλο ήμισφαίριο, για να συμπεριλάβουν και τις αμερικανικές δημοκρατίες. Έτσι η κίνηση για τη λεγόμενη ευρωπαϊκή ένότητα στην πραγματικότητα είναι μια κίνηση για τον πνευματικό συνασπισμό μιας ολόκληρης ομάδας κρατών που διέπονται από καθωρισμένες πολιτικές αρχές κ' έχουν σαφή θέση στο πρόβλημα της δημοκρατίας. Το πνεύμα του ευρωπαϊσμού υφίσταται μ' άλλες λέξεις μια πρόδηλη διεύρυνση γιατί οι ιδιότητες του ευρωπαϊσμού υποχωρούν στην επικρατέστερη πολιτική ψυχολογία που συσσωματώνει αυτόματα και συνενώνει λαούς με διαφορετικά ήθη, με διαφορετικές πνευματικές παραδόσεις και ακόμη με διαφορετικές κατευθύνσεις, μια που η ανάγκη της πολιτικής άμυνας παρουσιάζει τον απορροφητικό χαρακτήρα του *επείγοντος*, όπως εξήγησα στα προηγούμενα. Η άμυνα τούτη είναι συναρτημένη με την ιδέα της πολιτικής ελευθερίας — ελευθερίας ατομικής και εθνικής που είναι περισσότερο αίσθημα ατομικής ανεξαρτησίας και δημοκρατικής ζωής παρά ελευθερίας έμπνευσμένης από τα εθνικιστικά ιδεώδη που υπήρξαν τα κυριώτερα κίνητρα για τ' απελευθερωτικά κινήματα του 19ου αιώνα. Η εθνική απελευθέρωση και κατόπιν η ένότητα της Ιταλίας τον περασμένο αιώνα, η απολύτρωση της Γερμανίας από το Ναπολέοντιο ζυγό, η ελληνική επανάσταση, τα απελευθερωτικά κινήματα στα Βαλκάνια οφείλονταν στο ζωηρό και φλογισμένο αίσθημα της εθνικιστικής ελευθερίας που είχε και αποκλειστικότητα και μισαλλοδοξία. Ο Julian Huxley εξέταζοντας το πρόβλημα της *Φυλής* στην Εύρωπη¹ (τις ιδέες περί *ρασιισμού* [φυλετισμού] που βρήκαν τόσην έκμετάλλευση από τους θεωρητικούς του εθνικοσοσιαλισμού) παρατηρεί σε μια παράγραφο: «Όλα τα κινήματα προς την εθνική ένότητα που ήσαν τόσο χαρακτηριστικά στον 19ον αιώνα εμφανίζουν μερικά κοινά γνωρίσματα. Ανάμεσα σε τούτα θα πρέπει να σημειώσουμε ιδιαίτερα τη γένεση ενός μύθου, που είναι τόσο όμοιος σ' όλες τούτες τις περιπτώσεις που θα πρέπει να υποθέσουμε πως είναι ένας φυσικός τρόπος του σκέπτεσθαι για τους λαούς σε ανάλογες περιστάσεις. Όλες οι νεώτερες και σχεδόν όλες οι παλιότερες εθνικότητες έχουν σαν προϋπόθεση της ύπαρξής τους μια πλαστή κατάσταση

ελευθερίας από έξωτερική πολιτική κυριαρχία που υπήρξε δήθεν στο παρελθόν και έχουν συνδυάσει την προϋπόθεση τούτη με μια υποθετική αρχαία ένότητα θεωρούμενη κι αυτήν ως προερχόμενη από μια φανταστική κοινή κληρονομιά... Ένας κυνικός άλλ' όχι και άδοκιμος χαρακτηρισμός ορίζει το έθνος «σαν μια κοινωνία ενωμένη από μια κοινή πλάνη ως προς την καταγωγή της και από μια κοινή αντιπάθεια προς τους γείτονές της». Κι ο κ. Huxley άντλει από αυτές κι από άλλες ανάλογες σκέψεις το συμπέρασμα πως η ανθρωπότητα είναι ακόμη άπροετοίμαστη για να δεχτή την ιδέα της παγκόσμιας ανθρώπινης αδερφοσύνης. Φυλετικά, θρησκευτικά και εθνικά αίσθημα — γράφει — το έμποδίζουν. Άλλ' ο κ. Huxley έγραφε όσο ακόμη ο πόλεμος διαρκούσε. Και φαντάζομαι πως το πατριωτικό συναίσθημα που παραμέρισε όλες τις διαφορές κι ώρθωσε το ρωσικό λαό σαν μονολίθι για ν' αντισταθί στον Χίτλερ θά ήταν μια παραπάνω επικύρωση της σημασίας και της δυναμικότητας του εθνικιστικού ιδεώδους. Ίδια κ' ίσως μεγαλύτερης αξίας έκδηλωση — γιατί έδω ήταν και η συντριπτική διαφορά των δγκων — δέν σημειώθηκε κ' έδω σε μας στον πόλεμο κατά του Άξονα;

Όσοσο σήμερα η ιδέα της παγκόσμιας αδερφοσύνης, περισσότερο από τις φυλετικές, τις θρησκευτικές και τις εθνικές διαφορές, έχει ν' αντιμετωπίση τον *ιμπεριαλισμό της ιδεολογίας* που είναι πιο πολύ πολιτική απειλής, έκβιασμού και φόβου παρά ιδεολογία. Άδερφοσύνη χωρίς όμόθυμη κατάφαση είναι αδερφοσύνη κυρίου με δούλο. Η παγκόσμια αδερφοσύνη έχει μετατεθί ως ιδεώδες σ' ένα δεύτερο επίπεδο που δέν έχει άμεση συνάφεια με την προέκταση των ιδανικών επιδιώξεων της σημερινής στιγμής. Η σημερινή στιγμή κυριαρχείται από την ανάγκη της Ισορροπίας των δγκων. Η Ισορροπία τούτη, είτε δυναμική είτε Ισορροπία δυνάμεων, θά είναι για μακρό διάστημα η ειρήνη — αν η Ισορροπία έπιτευχθή. Και η προσπάθεια για την ένότητα του περιωρισμένου γεωγραφικού χώρου θά είναι ο πρώτος σταθμός της ανθρωπότητας προς την καθολική ένότητα. Από όσα προηγήθηκαν θά πρέπει να άντλήσουμε το συμπέρασμα πως η ευρωπαϊκή ένότητα εκτός του ότι θά είναι ένότητα μερική, δέν θά είναι και αποκλειστικά ευρωπαϊκή, αφού θά πειθαρχεί περισσότερο σε ανάγκες πολιτικές παρά πνευματικές. Μ' όλον τούτο ο πυρήνας της ένότητας τούτης θά είναι η Εύρωπη — το υπόλειμμα της Εύρωπης — αφού η Εύρωπη είναι και το περισσότερο απειλούμενο τμήμα των ήπειρων. Η πνευματοποίηση — αν η λέξη μπορεί να χρησιμοποιηθί — της ένότητας αυτής θά έλθη ίσως αργότερα, όταν θά έχει αποκατασταθί η Ισορροπία και το αίσθημα της ασφάλειας. Τώρα η Εύρωπη περνά το κρί-

1. Βλ. *Man in the modern World* — Δοκίμιο: «Race» in Europe, κεφάλαιο: The Idea of Nationality (έκδ. 1947 — σελ. 251).

σιμο στάδιο ἑνὸς συναισθήματος κατωτέρω-
τητας καὶ τὸ συναίσθημα τοῦτο ἀπηχεῖται
πρῶτιστα στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος
καὶ τῆς τέχνης. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος
ποῦ ἐπέρασε δυὸ πολέμους καὶ ἀντιμετω-
πίζει σήμερα τὴν προπαρασκευὴ τοῦ Τρίτου,
δὲν ἔχασε μόνο τὴν ἐμπιστοσύνη στὶς ἰδεο-
λογίες. Ἐχασε τὴν ἐμπιστοσύνη στὸ πνεῦμα
τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ, τοῦτο τὸ πνεῦμα τὸ βα-
ρύφορτο ἀπὸ παράδοση, ἀπὸ πολιτισμὸ καὶ
ἀπὸ σαφήνεια. Ὁ κοινὸς ἄνθρωπος ἔχασε
τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴν ἀνθρώπινη φύση.
Στὴν ἀντίρρηση ὅτι ἡ Εὐρώπη ὑπῆρξε τὸ
θέατρο ὅλων τῶν μεγάλων σπασμῶν τῆς
ἀνθρωπότητας καὶ ὅλων τῶν πολέμων ποῦ
ἄλλαξαν τὴ μορφή τοῦ κόσμου καὶ στὶς
ἄλλες ἡπείρους καὶ ὅτι ἡ σημερινὴ Εὐρώπη
μένει πιστὴ στὴν παράδοσή της, παράδοση
ἀντιφάσεων, συγκρούσεων καὶ αἱματηρῶν

ἀναταραχῶν, θὰ μπορούσε ν' ἀντιταχθῆ πῶς
οἱ μεγαλύτεροι σπασμοὶ τοῦ σωματός της
εἶχαν πάντα ἓνα κατευναστικὸ φάρμακο:
τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς πα-
νευρωπαϊκῆς συνεργασίας. Τὸ ἰδεῶδες τοῦ-
το, νοθεμένο συχνά ἀπὸ ἐγωισμοὺς ἐθνικῆς
ὑπεροχῆς ἢ φυλετικῆς προκαταλήψεις ποῦ
ἔγιναν ἢ τροφὴ κοσμοκρατορικῶν χιμαιρῶν,
κατῶρθωσε μ' ὅλον τοῦτο νὰ διατηρήσῃ
τὴν οὐσία του ἀπείραχτη. Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο
μπορεῖ νὰ ἐμπνεύσῃ τὸ πνεῦμα — γιὰ εἶναι
ἡ υἰεῖα του — καὶ μπορεῖ μέσα στὴ σύγ-
χυση καὶ τὴν ταραχὴ νὰ τὸ βοηθήσῃ σὲ μιὰ
ἀνακατάταξη τῶν ἠθικῶν ἀξιών ποῦ θὰ γίνῃ
ἡ ἀφετηρία μιᾶς σταθερῆς πορείας. Τοὺς
σταθμοὺς τῆς πορείας αὐτῆς πρὸς τὸ
τέρμα τοῦ σάλου μᾶς μένει νὰ προεξο-
φλήσουμε, ἀκολουθώντας τὴν κοίτη τῶν
ἐλπίδων...

ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Ν. ΠΕΡΑΝΤΙΝΟΥ

ΧΩΡΙΑΤΟΠΟΥΛΑ

[Τὸ γλυπτικὸ τοῦτο ἔργο ἔγινε δεκτὸ στὴν ἔκθεση τῆς
Société Nationale des Beaux-Arts, ποῦ ὀργανώθηκε τὸν
περασμένον Ἀπρίλιο στὸ Musée des Beaux-Arts
τοῦ Παρισιοῦ].